

اخلاق همسایه‌داری و حقوق همسایگی در نظام معماری و شهرسازی اسلامی ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۱/۲۴

تاریخ تأیید مقاله: ۹۵/۳/۱۷

محمدباقر ولی‌زاده اوغانی*

اکبر ولی‌زاده اوغانی**

چکیده

نظام معماری و شهرسازی اسلامی ایران در فضای جهان‌بینی و فرهنگ اسلامی شکل گرفته و اخلاق و حقوق با داعیه برخاسته از فرهنگ، آداب و احکام اسلامی، شامل مجموعه گسترده‌ای از موضوعات از جمله در زمینه زندگی با همسایه است. روابط همسایگی مستحکم و رعایت حقوق همسایگان، بخشی از زندگی اجتماعی محله‌های سنتی در معماری و شهرسازی ایران بوده، اما در معماری معاصر، روابط همسایگی و اجتماعی دچار تغییر و تحول شده است. با بررسی آنچه امروز در شهرهای ایرانی رخ می‌نماید، می‌توان نوعی کناره‌گیری از ارزش‌های غنی فرهنگی و کهن ساکنان این سرزمین را مشاهده کرد. لذا مقاله حاضر در پی آن است که با بررسی مفاهیم مرتبط با همسایه و حقوق همسایگی در اسلام، نمود آن را در کالبد معماری و شهرسازی اسلامی ایران تحلیل و تفسیر کند. روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی است. برای انجام مطالعه از شیوه‌های مرسوم جمع‌آوری اطلاعات اعم از اسنادی و میدانی بهره گرفته شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد، رعایت اخلاق همسایه‌داری و حقوق همسایگی از اصول مهم و ثابت در معماری و شهرسازی سنتی بوده است. نمود مفاهیمی چون: امنیت، ایجاد روابط عاطفی با همسایه، رعایت حریم‌های زندگی همسایه، تکریم و کرامت همسایه و غیره در معماری و شهرسازی سنتی، پاسخی معمارانه به توصیه‌ها و فرمایشات قرآن، ائمه و تعالیم اسلامی در زمینه اخلاق همسایه‌داری و رعایت حقوق همسایگی است.

واژگان کلیدی: اخلاق، حقوق، معماری، حق همسایه، محله.

* کارشناس ارشد معماری Email: mbvalizadeh@yahoo.com

** عضو هیئت علمی گروه مدیریت دانشگاه آزاد اسلامی واحد سراب Email: valizadeh_a@yahoo.com

الف) مقدمه و بیان مسئله

در جهان معاصر، تحولات سریع شهرنشینی در اثر مدرنیته، شکل‌گیری انقلاب و اقتصاد صنعتی، مهاجرت جمعیت روستایی به شهرهای بزرگ و غیره، باعث تغییر نگرش و زندگی انسان‌ها شده است. در پی این تحولات، سکونت‌گاه‌های انسانی نیز از حالت افقی به صورت عمودی دگرگون شده‌اند. این تغییر سکونت‌گاه‌ها باعث قرارگیری خانه‌ها در حریم یکدیگر شده و با تضييع حقوق یکدیگر، حریم بصری همسایگان را زیر سؤال برده است. روابط اجتماعی انسان‌ها نیز در ارتباط با معاشرت‌ها و روابط همسایگی دچار تغییر و دگرگونی شده است. اگر چه در فقه و حقوق اسلامی^۱ لزوم توجه و رسیدگی به همسایه، بارها مطرح شده است اما به نظر می‌رسد امروزه طی تحولات مذکور، به این مهم بی‌توجهی شده است. پیروی از اصول نظام اجتماعی اسلام سبب ایجاد محیط‌های هماهنگ اجتماعی و فیزیکی خواهد شد و نادیده گرفتن آنها، شرایط فیزیکی و اجتماعی مسلمانان را به شدت تحت تأثیر قرار خواهد داد. به نظر می‌رسد این همان اتفاقی است که در بسیاری از محیط‌های معاصر مسلمانان، که ارزش‌ها و مقررات غیر سنتی به اسام مدرنیته به آنها رسوخ کرده، رخ داده است (مرتضی، ۱۳۸۷: ۱۵). فرهنگ اسلامی بر شکل‌دهی شهرهای ایرانی و خصوصیات کالبدی بافت اجتماعی و کارکرد آنها تأثیر آشکاری بر جای نهاده است (شارع‌پور، ۱۳۸۹: ۶۳)؛ چنانکه با ورود اسلام به ایران، شار بیرونی (ریض) علیه شار میانی (شارستان) و دژ حکومتی (کهندژ) قیام کرده، ساختار جامعه و شهرها را که بر اساس نظام طبقه‌بندی اجتماعی بود، متحول می‌کند. بر این اساس، شهر بدون هیچ برتری قومی، نژادی و مذهبی شکل می‌یابد.^۲ (حبیبی، ۱۳۷۵)

دین اسلام برای حقوق شخصی و منافع عمومی انسان‌ها، دستورها و پندهای کارا و مفیدی دارد. بر اساس تعالیم اسلامی، روابط مستحکم مسلمانان می‌تواند به وسیله اخلاق و رفتار محبت‌آمیز و احترام به حقوق یکدیگر تقویت شود. احکام و فقه اسلامی با بیان حقوق بین افراد، الگوهای رفتاری مطابق با شریعت را بیان می‌کند؛ چراکه از اهداف مهم اسلام،

۱. از نظر ماهیت و طبع، فرقی بین فقه و حقوق نیست. در نظام حقوقی اسلام، مبنای قانون، شرع و الهام الهی است. به عبارت دیگر؛ قواعد مذهبی اسلام مبنای اصلی تدوین قوانین را تشکیل می‌دهند (ر.ک: کاتوزیان، ۱۳۸۴). از منظر شیعه، منابع فقه عبارتند از: قرآن، سنت (قول و فعل پیامبر یا امام)، اجماع و عقل. در این میان، قرآن اولین منبع احکام و مقررات اسلام است. (ر.ک: مطهری، ۱۳۹۲)

۲. شهرهای پیش از اسلام ایران از سه بخش کاملاً متمایز تشکیل شده بودند که این بخش‌بندی بیشتر از نوع طبقه‌بندی جامعه تأثیر می‌پذیرفت: الف) کهندژ در هسته مرکزی شهر و به عنوان ارگ، مقر بخش نظامی و حکمرانی شهر بود؛ کاخ‌ها، آتشگاه اصلی، خزائن و غیره در این بخش بودند. ب) بخش دوم، شهرستان یا شارستان یا شهر درونی بود که حلقه فضایی بیرون کهندژ را تشکیل می‌داد. طبقات ممتاز و مرفه شهر؛ یعنی دیوانیان و دبیران و اشراف و غیره در این بخش زندگی می‌کردند. ج) شهر بیرونی یا چنانکه در دوره اسلامی به ریض شهرت یافت، در پیرامون شارستان بود که محله‌ها، خانه‌ها، بازارها، باغ‌ها و زمین‌های کشاورزی را در بر می‌گرفت. (باستانی راد، ۱۳۹۱: ۷-۶)

ایجاد نظامی اخلاقی در جامعه انسانی است (نصر، ۱۳۸۵: ۱۰۹). در سطح عملی، اخلاقیات با شریعت که به عنوان قانون الهی همه مسائل شرعی و قانونی را در مباحث قانونی ممزوج نموده، درهم آمیخته است (همان: ۱۰۸). اخلاق و حقوق با داعی‌های برخاسته از فرهنگ، آداب و احکام اسلامی، شامل مجموعه گسترده‌ای از ارزش‌ها، رفتارها، آداب و رسوم، معاشرت‌های اجتماعی و موضوعات مشابه، از جمله در زمینه زندگی با همسایه است. احترام به حقوق همسایگان در زندگی مسلمانان سنتی، به تدریج باعث ایجاد پیوندهای مستحکم همسایگی در اکثر شهرهای اسلامی شده است. (معماریان و همکاران، ۱۳۸۹: ۸؛ نقل از نصر)

اخلاق همسایه‌داری و رعایت حقوق همسایگان، بخشی از زندگی اجتماعی محله‌های سنتی در معماری و شهرسازی ایران بوده است که طی تحولات و دگرگونی‌های رخ داده در زندگی و معماری و شهرسازی معاصر، کم‌رنگ‌تر از گذشته شده‌اند. اگر بخواهیم آن اصول و ارزش‌های انسانی و حقوقی را در معماری امروز به منصفه ظهور برسانیم، باید با رجوعی دوباره به معماری سنتی ایران اسلامی، به بازشناسی دوباره مفاهیم و سنت‌های ارزشمند به کار رفته در آن، از جمله در ارتباط با روابط همسایگی در معماری و کاربرد و تقویت آن در معماری امروز بپردازیم. لذا هدف این مقاله، پاسخ به این پرسش است که قرآن و احکام اسلامی در رابطه با همسایه و حقوق همسایگی چه رهنمودهایی دارد؟ و این رهنمودها به چه صورتی در کالبد معماری و شهرسازی اسلامی ایران تجلی یافته است؟ بدین منظور با روش تحقیق تحلیلی توصیفی پس از تشریح مبانی نظری پیرامون موضوع، ابتدا از طریق شیوه‌های تحقیق کتابخانه‌ای، به تعریف مفهوم همسایه و همسایه‌داری و حقوق همسایگی از منظر اسلام و احادیث و دیگر منابع مرتبط پرداخته شده است؛ سپس نحوه نمود اخلاق و حقوق همسایگی در معماری و شهرسازی سنتی ایران بحث و تفسیر شده است. برای انجام مطالعه، از شیوه‌های مرسوم جمع‌آوری اطلاعات اعم از اسنادی و میدانی بهره برده شده است.

ب) پیشینه تحقیق

معماری و شهرسازی اسلامی ایران از جهات گوناگونی شناسایی و بررسی شده است. تنوع مفاهیم و ادبیات وسیعی از اصول اخلاقی، فقهی، حقوقی و فرهنگی که در ارتباط با معماری اسلامی به کار رفته، نشان از نمود و ظهور آموزه‌های اصیل، معنوی و الهی حکمت اسلامی در معماری اسلامی دارد؛ زیرا معماری از اولین هنرهایی است که

توانسته خود را با مفاهیم اسلامی سازگار کند(نقره‌کار و همکاران، ۱۳۷۸؛ نقی‌زاده، ۱۳۷۷). مطالعه پیشینه تحقیق حاکی از آن است که بسیاری از محققان به جنبه‌های اخلاقی، حقوقی، فرهنگی معماری اسلامی ایران پرداخته‌اند که در جدول ۱، به طور مختصر به برخی از آنها اشاره شده است.

جدول ۱: پیشینه تحقیق در توالی زمانی

سال	نتایج
۱۳۹۲	اصل لاضرر و لاضرر را مهمترین اصل مرتبط با حقوق شهروندی می‌داند و نمود آن را در ابعاد مختلف معماری ایرانی از جمله: احترام به همسایگان و عابران، رعایت حق شفعه، احترام به حقوق همسایگان در استفاده از منابع عمومی و غیره نشان می‌دهد.(بمانیان و همکاران، ۱۳۹۲)
۱۳۹۲	به بررسی تطبیقی مفهوم محله در ایران و واحد همسایگی در شهرسازی معاصر غرب پرداخته شده و از نتایج مهم آن این است که: محله ایرانی قلمرویی اجتماعی برای سکونت است و واحد همسایگی غربی قلمرویی کالبدی برای برخی مفاهیم اجتماعی است.(نقه‌الاسلامی و امین‌زاده، ۱۳۹۲)
۱۳۸۹	بر پایه مطالعات فرهنگ دینی، تأثیر اصولی همچون حریم خصوصی، حقوق همسایگی و تکریم مهمان را بر شکل‌گیری خانه‌های محلات مسلمان‌نشین و زرتشتیان و یهودیان کرمان بیان می‌کند.(معماریان و همکاران، ۱۳۸۹)
۱۳۸۹	با بررسی علم فقه و روش صدور احکام آن، قاعده فقهی «لاضرر» را به عنوان یکی از مهمترین اصول معماری سنتی معرفی می‌کند که تأثیر مهمی در رعایت حقوق اجتماعی و حریم بصری شهروندان دارد.(علی‌آبادی و هاشمی طفرالجردی، ۱۳۸۹)

ج) رابطه اخلاق و حقوق

واژه‌های اخلاق و حق، از کلیدی‌ترین واژه‌هایی‌اند که در قرآن و تعالیم اسلامی برای مفاهیم مختلف به کار رفته‌اند. واژه حق در بسیاری از مباحث بر معنای حقوقی دلالت دارد و از مجموع احادیث چنین برمی‌آید که صاحبان حقوق بسیارند. از جمله: والدین، همسر، فرزند، مهمان، همسایه و غیره. از ابعاد دیگر این معنا می‌توان به حق خدا بر انسان و حقوق انسان‌ها نسبت به یکدیگر اشاره کرد. حقوق مجموعه مقرراتی است که بر اشخاص از این جهت که در اجتماع هستند، حکومت می‌کند(کاتوزیان، ۱۳۸۶/الف: ۸۵)؛ حقی که می‌تواند جانی، مالی یا ملکی و غیره باشد. در این میان، اخلاق که در نظر اندیشمندان عبارت است از ملکات و سجایای نفسانی، می‌تواند نقش و تأثیری مهم در حقوق داشته باشد(نیک‌خواه و

علی‌عسگری، ۱۳۹۴: ۱۲). اخلاق در عرفیات و تمام اعمال ما رسوخ و نفوذ دارد (کاتوزیان، ۱۳۸۶/الف: ۸۷). در هر حال، حقوق و اخلاق، ارتباط عمیق و گسترده‌ای با تحقق سلامتی و شکوفایی جامعه انسانی دارند.

از منظر اسلام، منشأ حق و حقوق، خداوند متعال است و برای برقراری نظم و قسط و عدل در جامعه بشری تدوین می‌شود تا سعادت جامعه را تضمین کند (لطفی و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۰۳). از آنجا که انسان موجودی اجتماعی و جمع‌گراست و زندگی اجتماعی مستلزم رعایت مقررات و حقوقی است که به حکم «قاعده لاضرر و لاضرار»^۱ هیچ ضرری متوجه کسی نشود؛ لذا برای نیل به این هدف در مسائل حقوقی اسلام، حقی به نام حق همسایه در نظر گرفته شده که زمینه‌ساز زندگی جمعی و روابط همسایگی مستحکم است. اخلاق همسایه‌داری بخشی از حقوق همسایگی است که در زندگی و به تبع آن، معماری وی تجلی یافته است.

د) مفهوم و حدود همسایه

از نظر لغوی به دو یا چند نفر که زیر یک سقف باشند یا اتاق یا خانه آنها متصل یا نزدیک به هم باشد، همسایه گویند (معین، ۱۳۶۲: ۱۲۱۱). همسایه کسی است که محل سکونت او نزدیک محل سکونت تو باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۱۱). در قرآن، کلمه «جار» به معنای همسایه آمده که مصدر آن جوار و به مفهوم همسایگی است. تعبیر مختلفی در ارتباط با محدوده همسایگی وجود دارد. همسایه در عرف، شامل خانه‌های همجوار است؛ در اسلام این محدوده وسیع‌تر است: «و الجار ذی القربی و الجار الجنب» (نساء: ۳۶). درباره تفسیر این آیه تعبیر مختلفی به کار رفته است. منظور از «و الجار ذی القربی»، همسایه نزدیک و «و الجار الجنب»، همسایه دور است. در روایتی از پیامبر (ص)، حدود همسایه چهل ذراع؛ یعنی بیست ذرع و در روایتی دیگر، چهل خانه مطرح شده است.^۲ احتمال دارد اولی، همسایه نزدیک و دومی، همسایه دور را نشان دهد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵۶۲). واحد همسایگی (محلّه) یک کل به هم پیوسته و دارای هویت جمعی است که از تجمع، معاشرت و روابط اجتماعی مستحکم گروهی از مردم به وجود می‌آید.

۱. پیامبر (ص). «لاضرر و لاضرار فی الاسلام» در اسلام ضرر رسانیدن و تحمل ضرر روا نیست. (میزان الحکمه؛ نقل از: بهمانیان و همکاران، ۱۳۹۲: ۹۳)

۲. پیامبر اکرم (ص) درباره محدوده همسایگی می‌فرمایند: «حد همسایگی چهل خانه است». (ر.ک: محمدی ری شهری، ۱۳۸۱: ۹۲۲)

ه) اخلاق همسایه‌داری و حق همسایه در اسلام

به هر چه دست رسد زین و آن در بیخ مدار
چو مهر، پرتو خویش از جهان در بیخ مدار
تو چون به نور خرد شمع گیتی افروزی
فروغ خویش ز همسایگان در بیخ مدار

(طالب آملی)

همسایگان در زندگی اجتماعی روزمره نسبت به هم حقوق و تکالیفی دارند که بخشی از این حقوق و تکالیف، مربوط به اخلاقیات و آداب و رسوم است و توسط مردم تنظیم و اجرا می‌شود و اغلب بسته به نحوه تربیت و سطح فرهنگ، قابلیت اجرایی دارد. ولی بخش دیگر از حق و حقوق آنها در مقام تنظیم امور و نظم جامعه از طریق مقامات رسمی و عمومی، بر اساس فقه اسلامی در قالب قانون به رشته تصویب کشیده می‌شود که برخلاف دسته اول آمرانه بوده و در نتیجه، جنبه تکلیفی و ضمانت اجرایی دارد (زرعی، ۱۳۸۹: ۳۲). قرآن و حدیث، مسیر مشخصی برای زندگی بهتر مسلمانان ترسیم کرده‌اند. از جمله دستورات اسلام برای زندگی بهتر، وضع قاعده‌های اخلاقی و حقوقی مرتبط با نظام همسایگی است. موضع دین اسلام درباره همسایگی در حدی است که خداوند در آیه ۳۶ سوره نساء آن را هم‌تراز حق بندگی، والدین، ایتم و ارحام می‌داند.^۱ در برخی روایات، سعادت انسان در گرو رضایت همسایه دانسته شده است^۲ و برخی روایات حرمت همسایه را هم‌ردیف حرمت مادر معرفی کرده‌اند.^۳ تعدادی از احادیث، توجه به همسایه را مقدم بر خانه و زمین همسایه شمرده‌اند.^۴ توجه به همسایه و روابط همسایگی به قدری مهم است که در قرآن و آموزه‌های اسلامی از جمله در کلام رسول اکرم (ص) در نهج الفصاحه بارها تکرار شده است. اسلام یک دین اجتماعی است که افراد آن در قبال یکدیگر مسئولیت اجتماعی دارند. از

۱. «وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَلًا فُجُورًا» (نساء: ۳۶) و خدا را بپرستید، و چیزی را با او شریک مگردانید و به پدر و مادر احسان کنید و درباره خویشاوندان و یتیمان و مستمندان و همسایه خویش و همسایه بیگانه و همنشین و در راهمانده و بردگان خود انیکی کنید، که خدا کسی را که متکبر و فخر فروش است دوست نمی‌دارد.

۲. پیامبر (ص) فرمودند: «مَنْ سَعَادَةِ الْمَرْءِ... الْجَارُ الصَّالِحُ»؛ از سعادت مرد... [داشتن] همسایه صالح است (نهج الفصاحه، ج ۴۶۷۹). در حدیثی دیگر فرمودند: به بهشت نمی‌رود کسی که همسایه از شرش در امان نباشد (مان، ج ۴۶۸۰). این چنین است که خوب همسایه‌داری کردن، موجب بهشت رفتن است. در زندگی دنیایی نیز زندگی آرام و سعادت بخش بستگی به وجود همسایه دارد؛ چرا که اگر انسان در محل زندگی و بین همسایه‌ها آرامش داشته باشد، بخشی در سعادت دنیوی او تأمین شده است.

۳. رسول اکرم (ص) حقوق همسایگی را مانند حقوق مادر دانسته و می‌فرماید: «حرمه الجار علی الجار کحرمه امه»؛ رعایت حرمت همسایه همانند احترام مادر لازم است (کلینی، ۱۳۶۵: ج ۲، ۴۶۶).

۴. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «لَتَيْمَسُوا الْجَارَ قَبْلَ شِرَاءِ الدَّارِ وَالرَّقِيقَ قَبْلَ الطَّرِيقِ»؛ پیش از خانه خریدن، همسایه را بجوید و پیش از سفر کردن، رفیق را بیابید. (نهج الفصاحه، ج ۴۶۵۵)

جمله موارد مرتبط با حقوق همسایه در اسلام می‌توان به: انتخاب همسایه، همدردی با همسایه، امنیت همسایه، حق اولویت همسایه، تکریم همسایه، شفاعت همسایه و غیره اشاره کرد. (جدول ۲)

جدول ۲: برخی از مهم‌ترین موارد مرتبط با حقوق همسایه در منابع اسلامی

حق همسایه	نمونه روایات مورد استناد
انتخاب همسایه	پیامبر(ص)، توجه به ساکنین و همسایه را مقدم بر خانه و مسکن می‌دانند. (نهج‌الفصاحه، ح ۴۸۰ و ۱۳۱۶)
همدردی با همسایه	همدلی، همدردی، نیکی و احسان به همسایگان را می‌توان در فرمایشات رسول خدا(ص) پیگیری کرد: اگر نیازمند شد، به یاریش بشتابی؛ اگر مریض شد، عیادت کنی؛ اگر تو را فریاد زد، به فریادش برسی... (همان، ح ۱۳۸۷)
امنیت همسایه	خداوند به وسیله مسلمان پارسا و شایسته، بلا را از صد خانه از همسایگان او دفع می‌کند. (همان، ح ۸۲۷)
حق اولویت همسایه	همسایه خانه در خرید خانه همسایه تقدم دارد (همان: ح ۸۹۲۱). وقتی دو نفر تو را با هم دعوت کردند، دعوت کسی را که خانه‌اش نزدیکتر است، بپذیر؛ زیرا در همسایگی مقدم است. (همان: ح ۵۳۱)
تکریم همسایه	هر کس به خدا و روز قیامت ایمان دارد، باید همسایه خویش را گرامی بدارد. (همان: ح ۴۷۷۳)
شفاعت همسایه	امام صادق(ع): همسایه برای همسایه خود شفاعت می‌کند. (برقی، ۱۳۷۱: ۱۸۴)
حرمت همسایه	پیامبر(ص): رعایت حرمت همسایه بر همسایه، چون حرمت خون اوست. (نهج‌الفصاحه، ح ۱۳۵۹)

مطالب مذکور نشان از اهتمام دین اسلام به مسئله همسایه و حق و حقوق همسایگی است. امروزه به تبعیت از فقه و حقوق اسلامی در قانون اساسی کشور نیز بر نظام همسایگی تأکید شده است. توجه به حقوق همسایه و حریم خصوصی او تا حدی مهم است که در اعلامیه جهانی حقوق بشر نیز مورد توجه بوده است. (جدول ۳)

از منظر تعالیم اسلامی، خوش‌همسایگی و نیکی و احسان به همسایه و شناخت و رعایت حقوق همسایگان کارکردهای مفیدی در جوامع انسانی دارد و زمینه رشد مادی و معنوی ساکنان واحد همسایگی را هموار می‌سازد و روح همدلی را گسترش می‌دهد. از نتایج حسن همجواری می‌توان به عمران و آبادانی شهرها، طول عمر، افزایش روزی و افزایش همسایگان اشاره کرد. (جدول ۴)

جدول ۳: مباحث قانونی در ارتباط با حق همسایه

قوانین	حق همسایه و همسایه‌داری در قانون
اصل ۲۲ قانون اساسی	حیثیت، جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است، مگر در مواقعی که قانون تجویز کند. (ولییور، ۱۳۸۹: ۴۰)
ماده ۱۳۰ قانون مدنی	کسی حق ندارد خانه خود را به فضای خانه همسایه بدون اذن او خروجی بدهد و اگر بدون اذن او خروجی بدهد، ملزم به رفع آن خواهد بود.
ماده ۱۳۳ قانون مدنی	کسی نمی‌تواند در ملک خود تصرفی کند که مستلزم تضرر همسایه شود، مگر تصرفی که به قدر متعارف و برای رفع حاجت یا ضرر از خود باشد.
ماده ۱۳۳ قانون مدنی	کسی نمی‌تواند از دیوار خانه خود به خانه همسایه در باز کند، اگرچه دیوار ملک مختصی (مخصوص شده) او باشد. لیکن می‌تواند از دیوار مختص خود روزنه یا شبکه باز کند و همسایه حق منع او را ندارد، ولی همسایه هم می‌تواند جلوی روزنه و شبکه دیوار بکشد یا پرده بیاویزد که مانع رویت شود.
ماده ۱۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر	احدی در زندگی خصوصی و امور خانوادگی و اقامتگاه و یا مکاتبات شخصی خود نباید مورد مداخله‌های خودسرانه واقع شود... و هر کس حق دارد در مقابل این‌گونه مداخلات و حملات مورد حمایت قانون قرار گیرد. (مولیایی، ۱۳۶۹: ۲۰)

جدول ۴: کارکردهای همسایه‌داری خوب (فلاح، ۱۳۹۲: ۴۰-۳۷)

کارکرد	نمونه روایات مورد استناد
زیاد شدن روزی	امام صادق(ع): «حَسُنَ الْجَوَارِيزُ فِي الرَّزْقِ»؛ حسن همسایگی، روزی را زیاد می‌کند.
طولانی شدن عمر، عمران و آبادی شهرها	امام صادق(ع): «حَسُنَ الْجَوَارِيزُ يَغْمُرُ الدِّيَارَ وَيَزِيدُ فِي الْأَعْمَارِ»؛ خوش همسایگی، سرزمینها را آباد و عمرها را دراز می‌کند.
زیاد شدن بار و خدمه	امام علی(ع): «مَنْ أَحْسَنَ إِلَى جِيرَانِهِ كَثُرَ حَتَمُهُ»؛ کسی که به همسایگان خود نیکی کند، خدمتگزارانش زیاد می‌شود.
زیاد شدن همسایه	در روایت آمده است: «مَنْ حَسَّنَ جَوَارَهُ كَثُرَ جِيرَانُهُ»؛ هر که همسایه خوبی باشد، همسایگانش زیاد شوند.

(و) همسایگی در معماری ایران

محدوده و مفهوم همسایگی در فرهنگ ایران اسلامی با شعاع همسایگی در غرب متفاوت است. محله سنتی ایرانی اسلامی، فضایی برای زندگی اجتماعی است؛ در حالی که در شهرسازی معاصر غرب، محله مفهومی کالبدی فضایی و پشتیبان مفاهیم اجتماعی است (ثقه الاسلامی و امین‌زاده، ۱۳۹۲: ۳۸). محله در ایران با همبستگی اجتماعی و اشتراک در

ویژگی‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی میان ساکنان آن هویت می‌یابد. هر محله با توجه به ساکنان آن، ممکن بود هویت صنفی، فرهنگی، مذهبی، قومی و یا اقتصادی داشته باشد. پیوند محله با عناصری کالبدی چون: بازار، مسجد، میدان و متعلقات این عناصر، به هر محله هویتی خاص می‌بخشید (باستانی راد، ۱۳۹۱: ۲۲ و ۲۳). بافت سنتی ایران به دلیل تأثیرپذیری از آموزه‌های اسلامی و عوامل فرهنگی و عرفی، تبلور فضایی شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه است. در دوره معاصر با نفوذ فرهنگ شهرسازی غرب، محله نقش مهم اجتماعی خود را از دست داده است و بسیاری از موارد حقوقی و اخلاقی در شهرهای اسلامی نادیده گرفته می‌شوند. جغرافیای فرهنگی و حقوق شهری در جهان اسلام در حوزه نظر و عمل، تفاوت اساسی با هم دارند. قاعده‌های حقوقی در شهرهای امروزی جهان اسلام با نظریه‌های حقوقی موجود در فرهنگ اسلامی فاصله چشمگیری دارند. (خسروی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۲)

ز) نمود اخلاق و حقوق همسایگی در معماری و شهرسازی اسلامی ایران

در کشورهای اسلامی، ساختار ابنیه شهری بر اساس احکام فقهی نظم پیدا می‌کردند. این احکام از مفاهیم اصیل اسلامی، از قبیل حق مالکیت خصوصی و آزادی تصرف در آنها برای دفع ضرر و زیان بر اساس معاملات مختلف اسلامی برگرفته شده‌اند. در جامعه سنتی، گسترش شهرها تابعی از قوانین جلب منفعت و دفع ضرر بوده‌اند (علی‌آبادی و هاشمی طغرالجردی، ۱۳۸۹). محله‌های گذشته نوعی نظام اداری داشتند؛ یعنی در هر محله، تأمین امنیت، مسائل حقوقی و مسائل اقتصادی مثل جمع کردن مالیات‌ها و خراج‌های آن زمان در حدی تقریباً مشخص توسط خود ساکنان محله‌ها و بزرگان محله انجام می‌گرفت و این نشانه مفهوم اجتماعی، مشارکت و همکاری مردم در امور محله و واحدهای همسایگی بود (فاضلی، ۱۳۹۰: ۳۳). با حضور ریش‌سفیدان و مردم محله در مرکز محله، چارچوب‌های اخلاقی خاص محله شکل می‌گرفت و بر حس جمع‌گرایی و همبستگی همسایه‌ها تأکید می‌شد (پوراحمد و موسوی، ۱۳۸۹: ۴). ریشه‌های اخلاقی و حقوقی که در نتیجه گسترش تفکرات و تفاسیر گوناگون از قرآن و آموزه‌های آن حاصل می‌شد، مبنایی قوی برای پیدایش محله‌های یکدست با روابط همسایگی حسنه می‌شد. همسایه‌داری حقوق و همسایه‌داری دارای اخلاق و آدابی است که می‌توان تجلی آن را با بررسی و تحلیل معماری و شهرسازی سنتی ایران مشاهده کرد. در ادامه به برخی از مهم‌ترین زوایای این نمود اشاره می‌شود.

۱. امنیت

امنیت یکی از اساسی‌ترین مفاهیمی است که در ارتباط با زندگی در یک محله و واحد همسایگی یا شهر از منظر متون و تعالیم اسلامی به میان آمده است. آیه‌های قرآنی مرتبط با شهر ایمن می‌توانند سرمنشاء نظریه‌های شهر با امنیت و سرمایه‌های اجتماعی شوند (پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۲). خداوند متعال در هر قریه‌ای که امنیت داشته باشد، اطمینان و آرامش مردمش را تضمین می‌داند.^۱ در نظام سنتی، همکاری و تعاون بین ساکنان محله و حمایت‌های اجتماعی آنها از همدیگر به حدی بود که نبود قوانین و مقررات برای تأمین امنیت را تا حدودی جبران می‌کرد (سلطان‌زاده، ۱۳۶۵: ۷۵). در شهر اسلامی امنیت لازم برای ساکنان تأمین شده است؛ امنیت اجتماعی، امنیت در مقابل تهاجم بیگانه، امنیت در مقابل بلایای طبیعی، امنیت در مقابل عوارض فعالیت‌های انسان (انواع آلودگی‌های صوتی و بصری)، امنیت روانی در مقابل ساخته‌های انسان (مقیاس انسانی در بعد روانی)، امنیت ضعفا در مقابل اقویا (امنیت پیاده در مقابل سواره) و غیره. (نقی‌زاده، ۱۳۷۷: ۵۷)

در بافت سنتی اسلامی، احداث آسیاب و کارخانه چرم و غیره در مناطق مسکونی مجاز نبود؛ زیرا موجب آلودگی است. از دید ابن خلدون، دور نگه داشتن مواد مضر از شهرها و حفاظت از محیط شهری در مقابل مضرات واجب است (مرتضی، ۱۳۸۷: ۹۷). از شروط مهم ایجاد امنیت، افزایش حضور ساکنان در عرصه‌های عمومی است؛ که این در محله‌های سنتی با وجود فضاهای جمعی از جمله میدان‌ها، مساجد و تکایا فراهم شده است. از دیگر موارد جلوه امنیت در کالبد محله و واحد همسایگی، عدم رفت و آمد یا حضور کم افراد ناشناس در بافت، به واسطه وجود کوچه‌های غیر مستقیم و بن‌بست در داخل بافت درختی محله‌هاست. در برخی موارد نیز وجود درب برای دربندها که شامل مجموعه فامیلی بود، در هنگام بروز خطر و شب‌ها بسته می‌شد و از حریم ساکنان دربند محافظت می‌کرد (فرداناش و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۲). این ویژگی با ایجاد سلسله مراتبی از فضاها در داخل بافت از عمومی تا خصوصی، امنیت و آسایش واحدهای همسایگی را تقویت می‌کرد. تجلی دیگر امنیت در محله‌های سنتی، پشت‌بام‌های یکپارچه و به هم پیوسته در بافت بود که نشانگر همبستگی همسایگان و اعتماد متقابل آنها و در نهایت، امنیت موجود در محله بود. به طور کلی برای امنیت دو بعد وجود دارد: یکی بعد

۱. «وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُثْمِنَةً يُرْفَعُ رَعْدُهَا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَنقَضْنَا اللَّهُ لِيَأْسَ الْيَأْسَ الْغُجُوعَ وَالْعُقُوبَ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ» خداوند (برای آنان که کفران نعمت می‌کنند، مثالی زده است: منطقه‌ای آبادی که امن و آرام و مطمئن بود و همواره روزیش از هر جا می‌رسید؛ اما به نعمتهای خدا ناسپاسی کردند و خداوند به خاطر اعمالی که انجام می‌دادند، لباس گرسنگی و ترس را بر اندامشان پوشانید. (نحل: ۱۱۲)

عینی مرتبط با عوامل عینی و محیطی و رفتاری و دیگری بعد ذهنی که بر اساس احساس امنیت از جمع درک می‌شود و این دو عامل می‌توانند بر همدیگر اثر مثبت یا منفی داشته باشند (ضابطیان و خدایی، ۱۳۸۸: ۸۲). در بافت سنتی، امنیت عینی در عواملی چون: وجود فضاهای جمعی در محله و امنیت ذهنی و روانی در عواملی چون: حس تعلق به محله و ساخت بناها در مقیاس انسانی تقویت می‌شود.

۲. روابط عاطفی همسایگان

دیویس و هربرت^۱ (۱۹۹۳) همسایگی را دارای سه بعد؛ فضایی (قلمرو جغرافیایی)، عاطفی (دل‌بستگی اجتماعی) و اجتماعی (روابط و مبادلات اجتماعی) می‌دانند (صدیق سروسستانی و نیمروزی، ۱۳۸۹: ۲۰۰). برقراری روابط عاطفی با همسایگان که مفاهیمی همچون: همدردی، همدلی، دلجویی، حرمت و تکریم ذیل آن جا دارند، مورد تأکید تعالیم اسلامی بوده است. پیامبر اکرم (ص) کسی را که از همسایه‌اش بی‌خبر باشد، مؤمن نمی‌داند.^۲ محله و واحد همسایگی در تاریخ معماری و شهرسازی ایران، نشان از همبستگی اجتماعی و روابط همسایگی قوی بین ساکنین آن و در یک کلام تجلی مفهوم اجتماع بوده است. برای ایجاد روابط همسایگی قوی در کالبد معماری، محله نیازمند فضاهایی است که در آن ارزش‌های اجتماع‌گرایانه بر ارزش‌های فردگرایانه غلبه داشته باشد. لذا این ویژگی باعث به وجود آمدن کارکردهای جمع‌گرایانه و نهادهای محله‌ای جمعی مانند حمام عمومی، قهوه‌خانه، تکایا، مساجد و غیره شده است که امکان برقراری ارتباط میان هم‌محله‌ای‌ها را فراهم می‌کردند. ساباط‌ها، قرارگیری دو سکو در طرفین در ورودی، وجود هشتی برای پذیرایی موقت از مهمانان، حیاط بیرونی، اتاق مهمان و غیره، نشانگر تقویت و ارزشگذاری به برقراری ارتباط با همسایگان در کالبد معماری سنتی بوده است. فضاهای باز خصوصی و عمومی موجود در محله روابط همسایگی را رشد می‌داد و روابط اجتماعی محله، موقعیت مناسبی را برای رعایت حقوق کودک و بازی و اجتماعی شدن کودکان فراهم می‌کرد. روابط همسایگی در شهرهای اسلامی در حدی بوده که به حقوق اقلیت‌های مذهبی و مراسم عبادی ایشان احترام کامل می‌شده است. وجود کلیساها و دیگر بناهای مربوط به آرامنه و غیره در شهرهای سنتی شاهی بر این ادعاست.

1. Davis & Herbert.

۲. به من ایمان ندارد کسی که سیر بخوابد و همسایه‌اش گرسنه باشد. (نهج‌الفصاحه، ج ۲۷۰۶)

و باد و خاک و آتش و تابش مهم‌ترین عامل مکان‌یابی شهر در دنیای گذشته بوده است (حمزه‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۳). در گذشته استفاده از آب به عنوان عنصر طبیعی و مایه حیات، عنصری کلیدی در معماری و شهرسازی سنتی بوده است. برای این منظور، آب پاکیزه از راه قنات‌ها یا نهرها بر حسب نیاز هر خانه و خانواده به حوض‌خانه‌ها و فضاهای دیگر مانند آب‌انبارها و حمام‌های عمومی وارد و استفاده می‌شد.

در روایات مربوط به حقوق همسایگی، یکی از حقوق لازم‌الاجرا در واحدهای همسایگی که جنبه بنایی و عملکردی دارد، نگرفتن جلوی وزش باد برای همسایه ذکر شده است^۱ (قربانی، ۱۳۹۳: ۷۹). باد به خاطر تأثیر مستقیم بر سلامت انسان، یکی از عناصر اولویت‌مند در کامیابی شهر و ساختار آن و معماری بومی هر منطقه بوده است. دفع باد نامطلوب و جذب باد مطلوب در شهرهای سنتی، راهکارهایی را در ساختار شهر داشته است. در ایران از دیرباز به چینش خانه‌ها در برابر باد توجه شده است. توجه به باد و تابش تا حدی بوده است که باعث شکل‌گیری رون‌های مختلف در نواحی مختلف ایران شده است (حمزه‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۴). بهره‌مندی از نور طبیعی از دیگر مطلوبیت‌های معماری بوده است. در فرهنگ ایرانی، نور و معنای رمزی آن بر تمام شئون زندگی، از ژرف‌ترین حقایق عرفانی و فلسفی تا معماری، پرتو افکنده است (نصر، بی‌تا: ۳۳). در محیط سنتی، مسکن حق هر شخصی است؛ با این حال، چنانکه این منجر به ممانعت از ورود هوا و نور طبیعی به منازل دیگران شود، در آن صورت حق مسلم نیست (مرتضی، ۱۳۸۷: ۹۷). استفاده از روشنایی و گرمای خورشید در جهت برطرف کردن نیازهای مادی و معنوی در معماری سنتی از اولویت‌ها بوده است. ساماندهی، جهت‌گیری‌ها و ارتفاع بناها در بافت سنتی به شکلی بوده که مزاحمت و محدودیتی در دریافت باد و تابش نور برای بناها وجود نداشته است.

۴. قلمروهای تفاهمی

در جامعه و فرهنگ اسلامی، تعامل و توافق بین امت مسلمان امری واجب است. سابقه تاریخی زیست‌گاه‌ها در ایران نشان می‌دهد، ساکنان این زیست‌گاه‌ها در خصوص حقوق نوشته

۱. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: خانه خود را نسبت به خانه همسایه چنان بلند نساز که اگر بلند ساخته باشی، جلوی وزش باد به خانه او را خواهی گرفت. (قربانی، ۱۳۹۳: ۷۹)

۲. رون یا جهت‌گیری خانه، یکی از مسائل مهم مربوط به شهرسازی بوده است و این مربوط به آب و هوا، طرز تابش، جهت وزش باد و غیره می‌شده است. در ایران سه رون را در نظر می‌گرفته‌اند: ۱. رون راسته، ۲. رون اصفهانی، ۳. رون کرمانی. (بیرنیا، ۱۳۸۴: ۱۵۴-۱۵۴)

و نانوشتۀ خود، از فهم و تفاهمی مشترک برخوردار بودند و در عین تضادها و اختلافات طبیعی و غیرطبیعی، خود را ملزم به رعایت قلمرو ویژه‌ای می‌دانستند که منتج از این تفاهم بود. برخی قلمروهای مشترک در این مجموعه‌ها وجود دارد که وجه مشخصۀ آنها عدم مالکیت حقوقی مدعیان بر این قلمروها، شکل‌گیری آنها با توافق اهالی و عدم ضرر به حقوق هم‌جوارها بوده است. با کمی تأمل می‌توان توافق اهالی را در میزان ارتفاع، طبقات و توده‌های شکل‌دهنده این مکان‌ها مشاهده کرد. از جمله این فضاهای مشترک می‌توان به قبرستان‌ها، میدان‌ها، غسالخانه‌ها و فضاهای بازی‌های محلی اشاره کرد که با توافق اهالی و عدم مزاحمت به حقوق همسایگان در عین دسترسی و استفاده همه از آنها، شکل گرفته‌اند. نمونه‌های دیگر این توافق و رضایت را می‌توان در عبور مسیرهای دسترسی عمومی در میان عرصه‌هایی با مالکیت خصوصی مشاهده کرد (فلامکی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۹-۲۶). این مسیرهای دسترسی در ملک خصوصی به شرطی مجاز است که مزاحمت و ضرری به صاحب ملک نزنند؛ چراکه در اسلام ضرر به دیگران مجاز نیست و هر جا قاعدۀ تسلیط^۱ با قاعدۀ لاضرر برخورد کند، حکومت با قاعدۀ لاضرر است (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ب: ۱۰۷-۱۰۵). شاهدۀ این ادعا، روایت سمره^۲ و نحوه برخورد پیامبر (ص) با وی در اجرای قاعدۀ لاضرر است که در اصول کافی آورده شده است.

تفاهم اجتماعی و مدنی همسایه‌ها در ایران باعث شده خانه‌های مختلفی بنا شوند که ضمن برخوردار بودن از دیوار مشترک و نهاد سازه‌ای اشتراکی از درون، به واسطۀ در و بازشوها به هم مرتبط باشند (فلامکی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۷). عمومیت منع آزار و اذیت همسایگان و عابران در طراحی و ساختن خانه، یکی از ابعاد شاخص و اصول اجتماعی اسلام است که در روایات اسلامی به آن تأکید شده است و در ساختن منازل نموده‌های عینی دارد. برخی از مهم‌ترین این ابعاد عبارتند از: جاری نشدن نودان منازل به کوچه و خیابان و جاری نشدن فاضلاب به

۱. قاعدۀ تسلیط یا قاعدۀ تسلط یکی از قواعد فقهی است. مفاد قاعدۀ این است که هر مالکی، نسبت به مال خود تسلط کامل دارد و می‌تواند در آن هرگونه تصرفی اعم از مادی و حقوقی انجام دهد و هیچ‌کس نمی‌تواند او را بدون مجوز شرعی از تصرفات منع کند. به عبارت دیگر: به موجب این قاعدۀ اصل بر آن است که همه‌گونه تصرفات برای مالک مجاز است، مگر آنکه به موجب دلیل شرعی، خلاف آن ثابت شود. (محقق داماد، ۱۳۸۵: ۱۲۱)

۲. سمره در باغی درختی داشت که مسیر دسترسی این درخت از منزل یکی از انصار بود. سمره بدون اجازه از صاحب منزل از داخل خانه او رفت و آمد داشت و این باعث ناراحتی مرد انصاری شده بود. مرد انصاری از سمره به پیامبر (ص) شکایت برد. پیامبر (ص) به سمره فرمودند: در هنگام ورود از او اجازه بگیر. ولی سمره گفت: آیا من در راه خود به سمت درختم از دیگری اجازه بگیرم؟ پیغمبر (ص) فرمودند: از این درخت صرف نظر کن تا برای تو درختی در جایی دیگر باشد، ولی سمره همچنان سر باز زد. پیغمبر (ص) به او فرمودند: از این درخت صرف نظر کن و در عوض درختی در بهشت بگیر. سمره باز هم امتناع کرد. در این هنگام پیامبر (ص) به حکم قاعدۀ لاضرر، به مرد انصاری دستور داد: درخت را از ریشه در آور و جلوی سمره بینداز. (خسروی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۶-۲۵)

کوچه و خیابان. حکمت این امور، جلوگیری از تجاوز افراد به حقوق عمومی و ممانعت از آزار و اذیت همسایگان و عابران است (قربانی، ۱۳۹۳: ۸۳-۸۱). رفتارهای تفاهمی و توافقی همسایگان، نظیر حق آبچک، حق آبراه و حق راه که مبتنی بر توافق بین ساکنان و همسایگان بود، شکل خاصی به مؤلفه‌های کالبدی مکان خانه‌های سنتی داده و مقدمات رعایت حق و حقوق همسایگان و عابران را فراهم کرده است. (فلامکی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۹)

ساختار و ساماندهی فضاهای بیرونی و دیوارها و نماهای خارجی در محدوده بافت‌های قدیم شهری با توجه به حقوق شهروندان و احترام به فرهنگ و نیازهای مادی و معنوی ساکنان شکل می‌گرفت. هر پنجره‌ای که رو به کوچه و خیابان و میدان شهر گذاشته می‌شود، وجود و شکل و رنگ‌آمیزی‌هایش فقط به سازنده‌اش مربوط نمی‌شود که بتواند به هر بیانی که می‌خواهد بسازد؛ بلکه مقوله‌ای به نام حق شهروندی ایجاب می‌کند که ساکنان شهر را نیز در نظر بگیرد. در بافت‌های سنتی هر بنایی که در حال شکل‌گیری بود، مایه زیبایی شناختی‌اش را از ساکنان شهر می‌گرفت و فرهنگ بومی شهریان بود که در تعیین اندازه مکان‌ها، تناسبات فضا و رنگ دیوارها و غیره مداخله می‌کرد (فلامکی، ۱۳۹۱). گرایش به زیبایی، جزء صفات فطری انسان است. کالبد بافت‌های تاریخی توجه به نیازهای روحی و روانی و حس زیبایی‌شناسی انسان سنتی را نشان می‌دهد. ساختار فضایی و سازماندهی کالبدی بافت‌های قدیم شهری با در نظر داشتن زیبایی و مقیاس انسانی شکل گرفته است. شکل ارگانیک مسیرها و فضاها و گذربندی محله‌ها در بافت سنتی با رضایت ساکنان و با توجه به فرهنگ و نیازهای آنها سامان می‌گرفته است.

۵. حفظ حریم‌ها

طبق قاعده لاضرر و لاضرار، حق حفظ حریم‌ها و حمایت از حریم خصوصی افراد در ساختار و شکل‌گیری معماری و شهرسازی اسلامی از احترام ویژه‌ای برخوردار بوده و از مهم‌ترین آموزه‌های اسلامی است. در الگوی محله و واحد همسایگی معماری و شهرسازی اسلامی، ضمن تکریم همسایه و همسایه‌داری و روابط همسایگی مستحکم، تمهیداتی مبنی بر حفظ حریم خصوصی اشخاص اندیشیده شده است. حریم خصوصی مفهومی سیال است و مفاهیمی چون: خلوت و تنهایی در منزل، کنترل بر جسم خود و اطلاعات شخصی را در بر می‌گیرد. توجه به حریم خصوصی و حفظ حریم‌ها در معماری و شهرسازی اسلامی، در قالب توجه به حفظ حریم بصری، صوتی و بویایی خانه‌ها تجلی یافته است که در ادامه به آنها پرداخته شده است.

یک) حریم بصری

حق زندگی کردن دور از انظار عمومی تا آنجا که شخص می‌خواهد، احترام به زندگی خصوصی افراد است (نمک‌دوست، ۱۳۸۵: ۲۰۴). یکی از حقوق اساسی در شریعت اسلامی، حق حریم بصری و خصوصی خانه است. حفظ حریم خصوصی خانه در ارتباط با اصلی است که جداسازی حریم زندگی خصوصی فرد از انظار عمومی را واجب می‌داند. دین مبین اسلام برای کرامت انسان، ممنوعیت ورود به منزل و خلوت اشخاص و منع تجسس در امور دیگران، جایگاه ویژه‌ای قائل شده است. قرآن کریم در آیه‌های متعدد آشکارا به بارزترین مصداق حریم؛ یعنی خانه هر فرد اشاره کرده است. حفظ حریم خصوصی افراد از نکات اخلاقی و حقوقی مورد توجه اهل بیت (ع) نیز بوده است. برای نمونه، پیامبر اعظم (ص) تجسس در امور دیگران را امری منہی و مذموم دانسته‌اند. در روئے قضایی نیز، از جمله اصل ۲۲ قانون اساسی و ماده ۱۳۳ قانون مدنی (جدول ۲)، که برگرفته از مبانی شرعی و فقهی اسلام است، به حفظ حریم خصوصی افراد توجه شده است. (ولی‌زاده اوغانی، ۱۳۹۳: ۵۱)

رسول اکرم (ص) می‌فرماید: «بدون اجازه همسایه، با افزایش ارتفاع ساختمان خود، به حریم وی تجاوز نکنید» (مرتضی، ۱۳۸۷: ۵۵). در جامعه اسلامی، تعرض به حریم خصوصی دیگران مجاز نیست؛ حریمی که اسلام، حق داشتن آن را محترم می‌شمارد. در شهرهای سنتی ایران، میزان ارتفاع بناها، طبقات و توده‌های شکل‌دهنده فضاها با توافق اهالی و با توجه به حریم بصری همسایه‌ها شکل می‌گرفت. بناها و خانه‌ها در یک راستا و هماهنگ احداث می‌شدند و مزاحمتی برای حریم بصری یکدیگر نداشتند. از دیگر ابعاد اذیت همسایگان و عابران، باز شدن هرگونه بالکن به سمت کوچه و خیابان است که در آموزه‌های اسلامی مذموم شمرده شده و برخی از فقها جواز باز شدن بالکن به سمت کوچه را به ضرر نرساندن به همسایگان و عابران مشروط کرده‌اند (قربانی، ۱۳۹۳: ۸۴). بالکن‌ها و ایوان‌ها در محله‌های سنتی به گونه‌ای ساخته می‌شدند که مشرف به حریم همسایگان نباشند. احترام به حریم بصری

۱. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا عَنَرِ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَنظُرُوا عَلَىٰ وَجْهِهَا نَبِيًّا ثُمَّ تَقُولُوا هَذَا نَحْنُ بِمَنْزِلِكُمْ مُخَرِّجُونَ». «فَإِنْ لَمْ تَجْعَلُوا فِيهَا حُجَّتًا لَّآ تَدْرَأُهَا عَنَىٰ يُؤذَنَ لَكُمْ وَإِنْ قِيلَ لَكُمْ ارجِعُوا فارجعوا هُنَا أَزْكَىٰ لَكُمْ وَاللَّهُ يَتَذَكَّرُ عَلَيْكُمْ؛ ای اهل ایمان! به خانه‌هایی که منزل شما نیست، وارد نشوید، مگر آنکه اجازه بگیرید و بر اهل آن سلام کنید. این کار برای شما بهتر است، شاید متذکر شوید. پس اگر کسی را در آن نیافتید، وارد آن نشوید تا به شما اجازه داده شود و اگر به شما گفته شود برگردید، بازگردید؛ که این برای پاک ماندن شما بهتر است و خداوند به آنچه انجام می‌دهید آگاه است. (نور: ۲۸-۲۷)

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُّبَأُ أَحَدُكُمْ أَزْوَاجًا لَّمْ أَنصِبْهُنَّ لَكُمْ فَتَتَّبَعْنَهُنَّ مُطْمَئِنِينَ وَاللَّهُ بِأَنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از بسیاری از گمان‌ها بپرهیزید؛ چرا که بعضی از گمان‌ها گناه است و هرگز (در کار دیگران) تجسس نکنید و هیچ یک از شما دیگری را غیبت نکند. آیا کسی از شما دوست دارد که گوشت برادر مرده خود را بخورد؟! (به یقین) همه شما از این امر کراهت دارید. تقوای الهی پیشه کنید که خداوند توبه‌پذیر و مهربان است. (حجرات: ۱۲)

دیگران و اعتقاد به محرمیت باعث می‌شد روزنی به بیرون باز نشود و در صورت وجود روزن، کوچک و مشبک و بالای دید عابران باشد. توجه به حفظ حریم بصری، موجب شکل‌گیری انواع فضاهای متنوع در خانه‌های سنتی شده است. برای نمونه می‌توان به شکل‌گیری اندرونی و بیرونی، هشتی و دالان‌های ورودی و غیره اشاره کرد که هر کدام به نوعی موجب حفظ حریم خانه از دید اشخاص نامحرم شده است.

دو) حریم صوتی

حریم صوتی (شنیداری) نوعی حریم خصوصی است که اهمیت آن کمتر از حریم بصری نیست. حریم صوتی در واحد همسایگی به این معناست که صدای داخل خانه به بیرون منتقل نشود. حریم صوتی از جمله مسائلی است که در تعالیم اسلامی و از جمله در کلام رسول اکرم (ص) به آن تأکید شده است.^۱ از این رو، برای جلوگیری از انتقال صدای درون خانه به محیط بیرون و همچنین به منظور رعایت حریم‌های صوتی در داخل خانه و به خصوص در ارتباط با مهمانان، بایستی در خانه اقدامات احتیاطی را به عمل آورد (مرتضی، ۱۳۸۷: ۱۴۸). در چیدمان و ساماندهی معماری بناها و خانه‌های سنتی به واسطهٔ وسعت زیاد آنها و داشتن حیاط‌های متنوع، امکان انتقال سر و صدا به خانه همسایگان کم بود. همچنین وجود پوشش گیاهی و فضاهای سبز داخل حیاط‌ها به عنوان حایل عمل می‌کرد و این عامل بازدارندگی را افزایش می‌داد. عواملی دیگری چون: جنس مصالح (همانند مصالح خشتی و آجری)، ضخامت دیوارها، پشت‌بام‌ها و کف طبقات از نفوذ صدای ساکنان به خیابان‌ها و خانه‌های مجاور جلوگیری می‌کرد.

سه) حریم بویایی

یکی دیگر از جنبه‌های حریم که مورد توجه و تأکید تعالیم اسلامی قرار دارد، حریم بویایی است. رعایت حریم بویایی در واحد همسایگی به دلیل اهمیت احترام به همسایه و رعایت حقوق همسایگان در اسلام امری ضروری است؛ به گونه‌ای که طبق روایات نبوی، بوی غذاهای پخته شده در آشپزخانه موجب آزار و اذیت همسایگان می‌شود و باید این مشکل از نظر بنایی و از طریق ساخت و ساز و نوع طراحی برطرف شود (قربانی، ۱۳۹۳: ۸۹). در معماری و شهرسازی بافت‌های سنتی، امکان انتقال بوی غذاها یا غیره به واسطهٔ وسیع بودن مساحت خانه‌ها و ایجاد تهویهٔ مناسب و دقت در جاگذاری پنجره‌ها و غیره کاهش می‌یافت.

۱. پیامبر (ص) می‌فرماید: «در روز قیامت، کسانی که دزدیده سخنان دیگرانی را که دوست ندارند سخنانشان شنیده شوند، گوش می‌کنند، در گوش آنها سرب ریخته خواهد شد.» (مرتضی، ۱۳۸۷: ۱۴۸)

ح) نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که اعتقادات اسلامی، معیارهای فرهنگی و اجتماعی، آداب و رسوم و الگوی روابط اجتماعی و همسایگی، از اصول مهم و مؤثر در شکل‌گیری معماری بوده است. در این میان، احکام و جهان‌بینی اسلامی، منبعی مهم برای معماران سنتی به منظور اقتباس مؤلفه‌های اخلاقی و قواعد فقهی و حقوقی متجلی در کالبد معماری بوده است. واحدهای همسایگی یا به مفهوم کامل‌تر محله‌ها در بافت‌های سنتی ایران با بهره‌گیری از تعالیم اسلامی ساختاری را ارائه می‌داد که باعث تحکیم روابط همسایگی و اجتماعی و آرامش و امنیت اهالی محله می‌شد. نوع معماری و ساماندهی محله‌ها در بافت سنتی به نحوی است که تجلی‌گاه اخلاق و حقوق اسلامی است. رعایت اخلاق همسایه‌داری و حقوق همسایگی از اصول مهم و ثابت در معماری و شهرسازی سنتی بوده است.

نمود مفاهیمی همچون: امنیت، روابط عاطفی با همسایه، رعایت حریم‌های زندگی شخصی و غیره در معماری و شهرسازی سنتی، پاسخی معمارانه به توصیه‌ها و فرمایشات قرآن، ائمه و تعالیم اسلامی در زمینه اخلاق همسایه‌داری و رعایت حقوق همسایگی است. در عصر حاضر، توجه به مسائل اخلاقی و حقوقی در معماری و شهرسازی به خصوص در رابطه با همسایه، قربانی عوامل اقتصادی و اجتماعی شده است. امروزه با توجه به نوع معماری واحدهای آپارتمانی و توسعه متراکم واحدهای مسکونی در شهرها، روابط همسایگی کم‌رنگ و از میزان امنیت و توجه به حریم‌ها و غیره در خانه‌ها و واحدهای همسایگی به طور مشخصی کاسته شده است. بی‌شک به روز رسانی سازوکارهای اخلاقی و حقوقی موجود در معماری سنتی در ارتباط با حقوق همسایگان که مورد قبول مردمان سنتی بوده و حضوری پایدار در بافت‌های سنتی داشته است، می‌تواند راهکار مناسبی برای تدوین تدابیری در معماری و شهرسازی بافت‌های معاصر به منظور افزایش روابط همسایگی، اخلاق همسایه‌داری و رعایت حقوق همسایگی باشد.

منابع

- قرآن کریم.

- نهج‌الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول اکرم (ص)). ابوالقاسم پاینده (۱۳۶۰). تهران: سازمان انتشارات جاویدان.

- باستانی راد، حسن (۱۳۹۱). «کوی (محلّه) در شهرهای ایرانی سده‌های نخست اسلامی». پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ش ۱۰: ۳۰-۱.
- برقی، ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ ق). المحاسن، جلد ۲. قم: دارالکتب الاسلامیه.
- بمانیان، محمدرضا و همکاران (۱۳۹۲). «تأثیر اصول فقهی مرتبط با حقوق شهروندی بر پایه عدل در طراحی مسکن (نمونه موردی: سه مورد از خانه‌های ایرانی اسلامی)». مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، ش ۱۲: ۸۹-۱۰۰.
- پوراحمد، احمد و سیروس موسوی (۱۳۸۹). «ماهیت اجتماعی شهر اسلامی». مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ش ۲: ۱۱-۱.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۴). آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران: سروش دانش، چ دهم.
- ثقه الاسلامی، عمیدالاسلام و بهناز امین‌زاده (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی مفهوم و اصول به کار رفته در محله ایرانی و واحد همسایگی غربی». هویت شهر، سال هفتم، ش ۱۳: ۴۵-۳۳.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۷۵). از شار تا شهر. تهران: سمت.
- حمزه‌نژاد، مهدی و همکاران (۱۳۹۴). «نقش باد در سلامت انسان در طب اسلامی و تأثیر آن در مکان‌یابی و ساختار شهرهای سنتی ایران». نقش جهان، ش ۵-۱: ۵۷-۴۳.
- خسروی، محمدباقر و همکاران (۱۳۹۲). «نقش هویت‌ساز قاعده لاضرار در شکل‌گیری الگوی معماری اسلامی». نقش جهان، دوره سوم، ش ۱: ۳۰-۱۹.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). مفردات ألفاظ القرآن. لبنان: دارالعلم.
- زرعی، رضا (۱۳۸۹). «اعمال یا عدم اعمال حق شفعه در آپارتمان‌ها». دوفصلنامه کانون وکلای دادگستری گیلان، سال دوم، ش ۳: ۴۲-۳۲.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۶۵). تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: آبی.
- شارع‌پور، محمود (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی شهری. تهران: سمت، چ دوم.
- صدیق سروستانی، رحمت‌الله و نوروز نیمروزی (۱۳۸۹). «بررسی ارتباط بین مشارکت در روابط همسایگی و احساس امنیت در محلات شهر مشهد». دانش انتظامی، سال دوازدهم، ش ۲: ۲۲۰-۱۸۵.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). تفسیر المیزان. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ضابطیان، الهام و زهرا خدایی (۱۳۸۸). «مدیریت و سرمایه اجتماعی (۲)». پژوهشنامه، ش ۴۰. تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- علی‌آبادی، محمد و مجید هاشمی طغرالجردی (۱۳۸۹). «ضرورت رویکردی نو در تدوین قوانین و مقررات معماری اسلامی (تأملی بر: تأثیر قاعده فقهی «لاضرر» بر مواد مربوط به حریم بصری در قانون مدنی ایران)». نشریه علمی پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، ش ۱: ۷۵-۶۷.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۰). همسایگی در شهر: مطالعه‌ای در زمینه چالش‌های فرهنگی. تهران: تیسرا.
- فردانش، فرزین و همکاران (۱۳۹۳). «تحلیل فرهنگی خانه سلماسی تبریز بر اساس نظریه ریپورت». مطالعات معماری ایران، ش ۵: ۹۹-۸۱.
- فلاح، محمدجواد (۱۳۹۲). اخلاق همسایه‌داری و آپارتمان‌نشینی. تهران: کتاب نشر.
- فلامکی، محمدمنصور (۱۳۹۱). «نگاهی به حق شهروندی و حق بر شهر». روزنامه آرمان، ش ۲۱۳.

- فلامکی، محمدمنصور و همکاران(۱۳۹۳). «قلمروهای تفاهمی؛ بررسی موردی: ایجاد تالارپیش در ماسوله». مطالعات معماری ایران، ش ۶: ۴۰-۲۵.
- قربانی، رحیم(۱۳۹۳). معماری و شهرسازی مطلوب اسلامی، مطلوبیت‌های اسلام درباره مسکن. تهران: شبکه اندیشه.
- کاتوزیان، ناصر(۱۳۸۶الف). «اخلاق و حقوق»، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال دوم، ش ۲-۱: ۸۸-۸۵.
- کاتوزیان، ناصر(۱۳۸۶ب). دوره مقدماتی حقوق مدنی: اموال مالکیت. تهران: میزان.
- کاتوزیان، ناصر(۱۳۸۴). مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کلینی، ابوجعفر(۱۳۶۵). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- لطفی، حیدر و همکاران(۱۳۸۸). «مدیریت شهری و جایگاه آن در ارتقاء حقوق شهروندان». فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیای انسانی، سال دوم، ش ۱: ۱۱۰-۱۰۱.
- محقق داماد، مصطفی(۱۳۸۵). قواعد فقه، بخش مدنی، مالکیت و مسئولیت. تهران: علوم اسلامی.
- محمدی ری شهری، محمد(۱۳۸۱). میزان الحکمه. ترجمه حمیدرضا شیخی. قم: دارالحدیث.
- مرتضی، هشام(۱۳۸۷). اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام. ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی. تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- مطهری، مرتضی(۱۳۹۲). کلیات علوم اسلامی - اصول فقه، جلد ۳. تهران: صدرا.
- معماریان، غلامحسین؛ مجید هاشمی طغرالجردی و حسام کمالی پور(۱۳۸۹). «تأثیر فرهنگ دینی بر شکل‌گیری خانه: مقایسه تطبیقی خانه در محله مسلمانان، زرتشتیان و یهودیان کرمان». فصلنامه تحقیقات فرهنگی، دوره سوم، ش ۲: ۲۵-۱.
- معین، محمد(۱۳۶۲). فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر.
- مولیایی، محمدمسعود(۱۳۶۹). اعلامیه جهانی حقوق بشر به روایت تصاویر. [بی‌جا]: مؤلف.
- نصر، حسین(۱۳۸۵). اسلام، مذهب، تاریخ و تمدن. ترجمه عباس گیلوری. تهران: دبیزش و روزبهان.
- نصر، حسین(بی‌تا). ایران پل فیروزه. تهران: وزارت اطلاعات و جهانگردی.
- نقره‌کار، عبدالحمید و همکاران(۱۳۷۸). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی. تهران: دفتر معماری و طراحی شهری، وزارت مسکن و شهرسازی.
- نقی‌زاده، محمد(۱۳۷۷). «صفات شهر اسلامی در متون اسلامی». هنرهای زیبا، ش ۵-۴: ۶۱-۴۷.
- نمک‌دوست، حسن(۱۳۸۵). «اخلاق حرفه‌ای، حریم خصوصی و حق دسترسی به اطلاعات». رسانه، سال هفدهم، ش ۲: ۲۳۲-۱۹۷.
- نیک‌خواه، رضا و ابراهیم علی‌عسگری(۱۳۹۴). «نقش پنهان اخلاق در حقوق». اخلاق زیستی، سال پنجم، ش ۱۵: ۳۹-۱۱.
- ولی‌پور، ابراهیم(۱۳۸۹). قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: مؤسسه کتاب مهربان نشر.
- ولی‌زاده اوغانی، محمدباقر(۱۳۹۳). «اصول و اندیشه‌های اخلاقی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران اسلامی؛ نمونه مورد مطالعه: حریم و حریم خصوصی». پژوهش هنر اصفهان، سال چهارم، ش ۷: ۴۷-۶۰.